

Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora

Mile Baković / Blagoje Govedarica
Podgorica – Berlin

1. Uvod

Na području Crne Gore se u zadnjih pedesetak godina stalno iznova otkrivaju monumentalne humke s bogatim grobovima iz vremena ranog bronзанog doba. Prva takva humka pojavila se u Rubežima kod Nikšića 1952. godine¹. Godine 1976. obavljena su iskopavanja tumula Mala Gruda u Tivatskom Polju², a otkriće bogatih grobova u obližnjem tumulu Velika Gruda uslijedilo je 1991. godine³. Konačno, 2001. godine je istražen tumul Gruda Boljevića u Podgorici⁴. Dakle, do sada su poznate četiri ovakve humke, ali po svemu sudeći to je samo trenutno stanje i to neće biti njihov konačan broj. Sve četiri do sada otkrivene humke pokazuju istovjetne kulturološke karakteristrike i sve se nalaze na području Jadranske obale i njenog neposrednog kraškog zaleđa i to u okviru jednog trougla čije stranice ne prelaze dužinu od 40 km (Sl. 1).

¹ Benac 1955, 86, Tab. 1, 6.

² Parović-Pešikan, Trbuhović 1971, 129 ff.; Primas 1996: 17 ff. 75 ff; Della Casa 1996, 15 ff.

³ Primas 1996, 11 ff.

⁴ Tumul je istražen u vremenu od 30. 04. do 24. 06. 2001. godine. Rukovodilac projekta je bila Lenka Bulatović, direktorica JU Muzeji i galerije Podgorice, a terenska istraživanja je vodio Mile Baković, saradnik Centra za arheološka istraživanja Crne Gore iz Podgorice. Stalni saradnici na iskopavanju su bili: Verica Drecun, arheologinja, Dragan Radović, istoričar umjetnosti (oboje iz JU Muzeji i galerije Podgorice), Željko Kalezić, konzervator iz Centra za arheološka istraživanja CG, te Risto Drašković, arheolog i Jasna Zečević, studentkinja arheologije. Up. Saveljić-Bulatović, Lutovac 2003, 29-32; Guštin 2006, 87-99; Baković 2010.

Sl. 1 *Geografski položaj crnogorskih tumula sa kneževskim grobovima:*
 1. Rubeža; 2. Velika Gruda; 3. Mala Gruda; 4. Gruda Boljevića

Ako se izuzme tumul iz Rubeža za koji nema potpunih podataka jer je bio razrušen prije dolaska arheologa⁵, sve ove humke imaju velike dimenzije i prekrivaju jedan centralni grob sa bogatim priložima. Rezultati istraživanja u humkama Velika i Mala Gruda su detaljno i obuhvatno prezentirani u radovima M. Primas, Ph. Della Casa, M. Parović-Pešikan i V. Trbuhovića⁶. Na ovom mjestu ćemo se detaljnije pozabaviti nalazima iz Grude Boljevića, humke koja je u ovom nizu zadnja otkrivena i čiji grobni ritus, uz zajedničke karakteristike, pokazuje i izvjesne specifične osobenosti i karakteristike. Pri tome će nam rezultati istraživanja drugih monumentalnih tumula s područja Crne Gore i radovi prethodno navedenih autora biti osnovno i nezaobilazno polazište.

2. Nalazi

Gruda Boljevića bila je podignuta na periferiji današnje Podgorice (predgrađe Tološi), na sjeverozapadu Skadarskog bazena.⁷ Humka ima oblik nepravilne kupe prečnika 24 m i visine 1,8 m (Sl. 2 i 3).

⁵ Up. Benac 1955, 86 ff.

⁶ Up. napomenu broj 2.

⁷ Gruda Boljevića se nalazila na imanju Dragana Boljevića (koordinate N 42, 27, 17,53" i E 019, 13, 55,69").

Sl. 2 Gruda Boljevića prije iskopavanja, pogled sa zapada

Sl. 3 Gruda Boljevića na početku iskopavanja, pogled sa jugozapada. Vidljive su kamene konstrukcije sekundarno položenih srednjovekovnih grobova

Zapadni dio je oštećen recentnom izgradnjom puta i druge infrastrukture. Nasip humke se sastoji od fino prečišćene zemlje bez primjesa kamenja. U središnjem dijelu tumula je u okviru nasipa nanoseno nekoliko proslojaka gline neujednačenog intenziteta i debljine (debljina 1-3 cm). Oko centra tumula, u prečniku od 6 do 8 m, dokumentovano je šest takvih proslojaka koji su, od nivoa prvobitne površine tla do visine od 1 m, sukcesivno nanošeni u pravilnim razmacima od cca 20 cm. Primarna sahrana obavljena je u centru na dubini od 2,30-2,40 m u odnosu na najvišu tačku tumula. Grobna jama u obliku četvorougla sa zaobljenim uglovima imala je dimenzije 1,1 m x 0,85 m i bila ukopana u kamenito prirodno tle do 0,5-0,6 m. Orijentacija jame je bila istok-zapad (Sl. 5). Pri tom je dno jame na istočnoj strani bilo oko 10 cm dublje nego u zapadnoj polovini. U tom nižem dijelu nađene su dvije loše očuvane kosti nogu jedne odrasle (?) individue, dok su ostale kosti skeleta bile sačuvane samo u tragovima.

U središnjem dijelu jame bilo je moguće dokumentovati sitne komade kostiju karličnog pojasa^{*}, a u zapadnoj polovini je ležao manji komad kosti jedne ruke. Prema veličini grobne jame i po položaju nađenih kostiju nogu može se pretpostaviti da je pokojnik ležao zgrčen na boku, s orijentacijom zapad-istok (glava na zapadu).

Sl. 4 *Gruda Boljevića: površina centralnog groba s kamenim obrubom, pogled sa sjeverozapada*

^{*}Jedan komad kosti koji se nalazio u tom dijelu groba dat je na radiokarbonsko datovanje. Vidi Guštin 2006, 89.

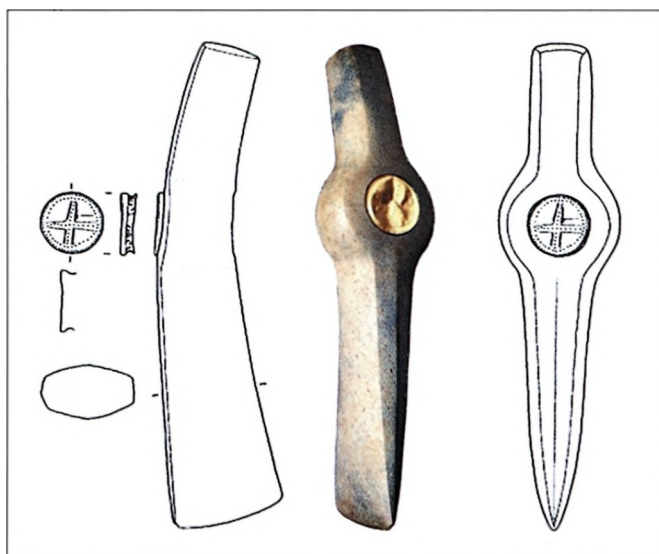
Sl. 5 Gruda Boljevića: jama centralnog groba, pogled sa zapada

Jama je nakon polaganja pokojnika bila zatrpana, pri čemu je korištena i kamenita zdravica koja je bila iskopana prilikom formiranja grobne jame. Ta popuna jame se pod pritiskom nasipa tumula vremenom slegla, na što upućuju proslojci gline koji su na prostoru iznad groba bili poredani i lučno povijeni nadolje. Osim spomenutih kostiju, u grobu nisu nađeni nikakvi nalazi. Nije bilo ni tragova sanduka, niti neke slične grobne konstrukcije. Jedino je istočni dio grobne jame bio obrubljen nizom od 15 kamenova veličine 10-15 cm (Sl. 4 i 5), a na površini oko groba nađeni su tragovi paljevine u vidu crvenkastog grumenja zapečene zemlje.

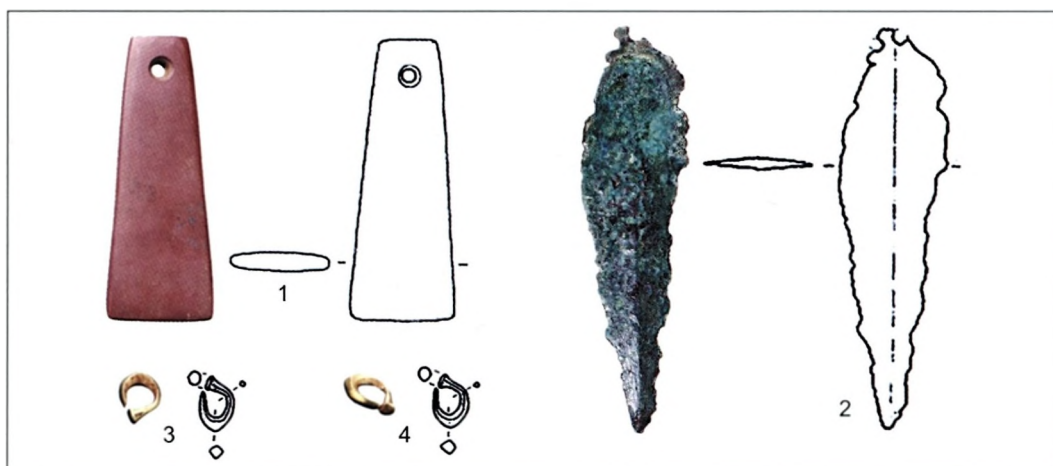
U nasipu humke otkrivene su još dvije izdvojene grupe nalaza. Jedna grupa je ležala oko 0,8 m iznad prethodno opisane grobne jame, a druga je bila također položena skoro u centru, ali u površinskom dijelu nasipa, odnosno na dubini od 0,6 m u odnosu na najvišu tačku tumula. Prva grupa je sadržavala sljedećih osam predmeta:

1. Sjekira od fino poliranog zelenkastog granita s unazad povijenim ušicama i sječivom i s kružno proširenim, odnosno zadebljanim srednjim dijelom oko otvora za držalo. Na samom otvoru za držalo nalazio se poklopac od zlatne folije s krstasto i kružno raspoređenim punktiranim ornamentima. Na jednom kraju oštrice vidljivo je manje oštećenje (dimenzije sjekire: dužina 12 cm; prečnik otvora za držalo 2,2 cm; Sl. 6).

2. Jako korodirano i patinirano sječivo bronzanog bodeža u obliku izduženog trougla sa trapezastim presjekom i zaobljenim gornjim dijelom na kome su vidljive dvije rupe za pričvršćivanje drške (dužina 10 cm; Sl. 7, 2).

Sl. 6 Gruda Boljevića, prva grupa nalaza:
kamena sjekira sa zlatnim poklopcem (R 1:2)

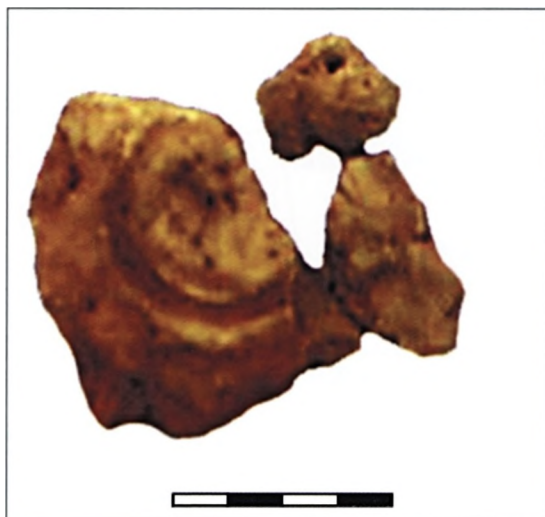
Sl. 7 Gruda Boljevića, prva grupa nalaza: 1. kameni privjesak;
2. bronzani bodež; 3-4. zlatne karičice (R 1:2)

3-4. Dvije zlatne karičice od debele žice rombičnog presjeka, sa jednim špicastim i jednim zadebljanim krajem (prečnik 1,3 i 1,9 cm, težina 1,85 i 1,75 g; Sl. 7, 3. 4).

5. Privjesak u obliku izduženog trapeza s lagano zaobljenim krajevima od fino poliranog crvenog porfirita. Perforacija se nalazi na gornjem, užem kraju (dužina 7,5 cm; debljina 0,5 cm; Sl. 7, 1).

6. Proslojak žućkaste gline s prstenastim otiskom prečnika 4,2 cm (Sl. 8);

7-8. Dva riječna oblutka veličine cca 18 x 15 cm ležala su jedan pored drugog, uz ovu grupu nalaza (neposredno sjeverozapadno od nje).

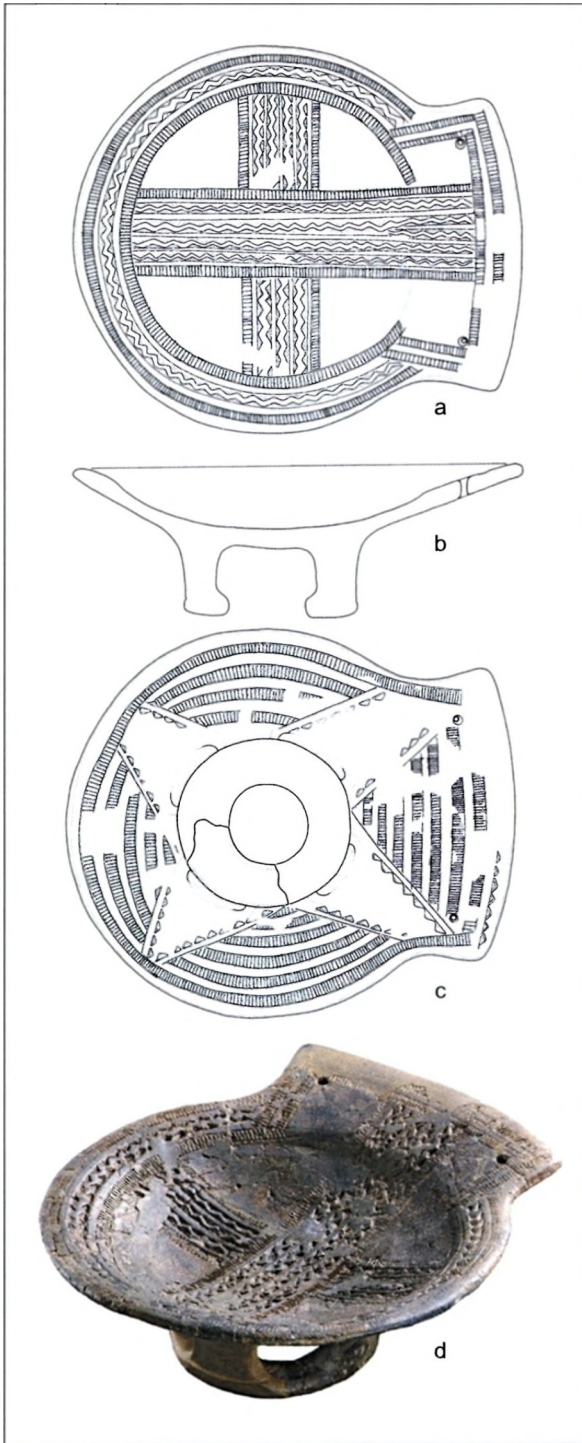
Sl. 8 Gruda Boljevića, prva grupa nalaza: prstenasti otisak u glini

Druga grupa nalaza sastojala se od tri posude koje su bile izrađene od fino prečišćene, ali slabo pečene gline.

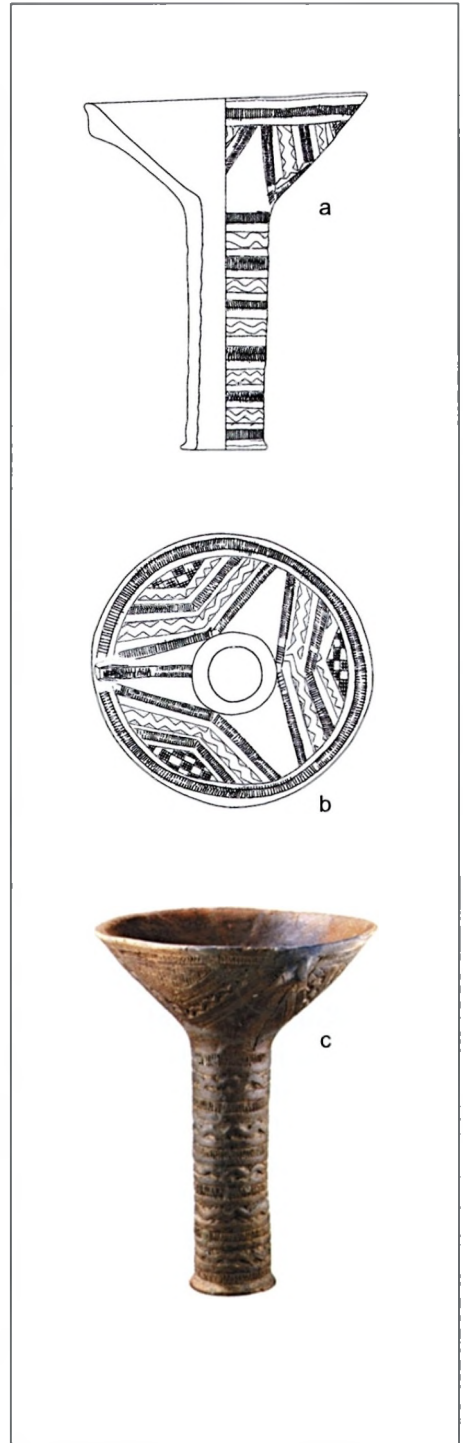
1. Plitka šolja s visokom perforiranom nogom i četvrtastim proširenjem na obodu. Na spoljnim uglovima tog proširenja nalaze se perforacije koje su vjerovatno služile za vješanje posude. Šolja je bogato ukrašena urezanim i štampanim ukrasima u obliku krstasto i kružno raspoređenih traka i s unutrašnje i sa spoljne strane (prečnik 20 cm; visina 6,1 cm; Sl. 9).

2. Konični lijevak s dugim cilindričnim slivnikom. Čitava spoljna površina lijevka je bogato ukrašena motivima i tehnikom koji odgovaraju ukrasima gore opisane šolje (visina 18,2 cm; prečnik oboda 14,1 cm; prečnik dna 4,2 cm; Sl. 10).

3. Bokal s visokim, lagano izvijenim vratom, bikoničnim tijelom i uskim ravnim dnom. Duga trakasta drška proteže se od gornjeg dijela tijela do ispod oboda posude. Bogati ukrasi u obliku vertikalnih i horizontalnih traka s urezanim i štampanim ornamentima koji se nalaze na tijelu i dršci u potpunosti odgovaraju sistemu ukrašavanja druge dvije posude iz ove grupe (visina 22,5 cm; prečnik oboda 6,4 cm; Sl. 11).

Sl. 9 Gruda Boljevića, druga grupa nalaza:
šolja na nozi (R 1:4)

Sl. 10 Gruda Boljevića, druga
grupa nalaza: keramički lijevak
(R 1:4)

Sl. 11 *Gruda Boljevića, druga grupa nalaza: bokal (R 1:4)*

Tumul *Gruda Boljevića* je i u srednjem vijeku sekundarno korišten kao mjesto sahrane (Sl. 3), tako da su u površinski sloj nasipa humke i na prostoru oko nje bila ukopana 192 groba. U tom površinskom sloju tumula nađeni su i fragmenti jedne veće keramičke posude koja odgovara vremenu srednjeg bronzanog doba, ali bez ikakvih tragova sahrane.⁹ Pošto su ti sedimenti već prilikom polaganja srednjovjekovnih grobova bili u znatnoj mjeri oštećeni, nema mogućnosti da se odredi svrha sekundarnog polaganja ove posude u površinski sloj ovoga, u to vrijeme već više vijekova starog tumula.

3. Kulturološke karakteristike nalaza i grobnog rituala

Stratigrafski podaci u cjelini jasno pokazuju da u *Grudi Boljevića* nije bilo nikakvih naknadnih nasipa, što znači da je tumul podignut u jednom mahu i isključivo u svrhu obilježavanja i zaštite primarne sahrane koja je obavljena u njegovom centru prije samog formiranja humke. Činjenica da u centralnom dijelu tumula, izuzev srednjovjekovnih ukopa u površinskom sloju, nije bilo nikakvih naknadnih intervencija, ukazuje na to da zatečena situacija, dakle parcijalna očuvanost skeleta, neravno dno grobne jame i dvije izdvojene grupe nalaza koje su ležale izvan groba, odslikava realno stanje ovog nalaza, odnosno reflektuje prirodne okolnosti i specifičnost rituala sahranjivanja koji je u ranom bronzanom dobu ovdje bio primijenjen. Centralni grob i dvije grupe nalaza koje su priložene iznad njega mogu se, adekvatno tome, posmatrati kao jedan zatvoreni nalaz.

⁹ Baković 2010, Tab. 1, 4.

U pogledu kulturnog određenja ovog kompleksnog zatvorenog nalaza primarne su tipološke odlike priloženog arheološkog materijala koje se u potpunosti uklapaju u kulturu istočnojadranskog ranog bronzanog doba. Keramički materijal posjeduje i neke karakteristike postvučedolskog i Glockenbecher-Kompleksa, naročito u pogledu sistema ukrašavanja. No, i u ovom smislu najbolje analogije susreću se u užem okviru istočnojadranskog kulturnog kruga¹⁰. Oblik i ukrašavanje šolje na nozi i bokala u potpunosti odgovaraju repertoaru južnojadranskog tipa Ljubljanske kulture. Skoro identična šolja nađena je u centralnom grobu (grob 1) tumula Velika Gruda¹¹, a istovetan oblik otkriven je u tumulu iz Rubeža, kao i u centralnom grobu tumula Mala Gruda¹². Bokali sa drškom sličnog oblika i odgovarajuće ornamentike nađeni su u humci iz Pazhoka u srednjoj Albaniji, kao i na širem prostoru istočnojadranskog kulturnog kruga (Tip Ciclami-Mitreo) i u okviru kontinentalne periferije Cetinske kulture¹³. Uz to je bokal iz Grude Boljevića po obliku dosta blizak odgovarajućim posudama grupe Belotić-Bela Crkva u Zapadnoj Srbiji, kao i onima iz južnopanonske kulture Somogyvár-Vinkovci¹⁴. Bronzani bodeži sa sječivom u obliku izduženog trougla i zaobljenom spojnicom za dršku, poput ovoga iz Grude Boljevića, predstavljaju tipičan produkt jadransko-egejskog kruga. Najbliže analogije nalazu iz Grude Boljevića su poznate iz humke s Meduna u Crnoj Gori i u Ivankovači u Dalmaciji, pri čemu se, po svemu sudeći, radi o vrlo ranim primjercima bodeža rađenih od bronzne (Zinnbronzne)¹⁵.

Kamena sjekira iz prve grupe nalaza u Grudi Boljevića nema formalnih analogija na bližem području, dok zlatni poklopac njene drške u potpunosti odgovara primjerku sa srebrne sjekire iz primarnog groba u Maloj Grudi¹⁶. Zlatne karičice koje su služile kao ukras na glavi su dosta rijetka pojava u ranom bronzanom dobu Evrope. One se susreću samo u pojedinim kneževskim grobovima, uglavnom na prostoru Balkana. Prema tipologiji M. Primas razlikuju se dva tipa ovog nakita: "tip Leuka" s jednostavnim, špicastim krajevima koji se preklapaju, i "tip Mala Gruda" s nejednakim krajevima¹⁷. Tip Leuka nađen je u pitos-grobu R 15-b iz nekropole Steno na ostrvu Leuka (tri primjerka), u centralnom grobu iz Velike Grude (pet primjeraka), u grobu 8 tumula 1 iz Trnave u sjeverozapadnoj Bugarskoj (jedan primjerak) i u grobu 1 tumula 3 iz Ampoita-Peret u Transilvaniji (dva primerka)¹⁸. Nalazi iz Grude Boljevića u potpunosti odgovaraju tipu Mala Gruda koji je za sada poznat samo u crnogorskim tumulima (Mala Gruda – pet primjeraka,

¹⁰ O karakteristikama istočnojadranskog kulturnog kruga vidi Govedarica 1989.

¹¹ Primas 1996, sl. 5, 1-5, 4.

¹² Govedarica 1989, Tab. 42, 1; 44, 1.

¹³ Ebd. 1989, Tab. 12, 3; 42, 2; 43, 1; Isti 2006, sl. 3, 1.

¹⁴ Maran 1998, Tab. 17, 5.

¹⁵ Govedarica 1989, Tab. 35, 2.

¹⁶ Ebd. Tab. 43, 7.

¹⁷ Primas 1996, 76-77.

¹⁸ Maran 1998, Tab. 20, 1-14; Ciugudean, 1991, sl. 20, 4, 5.

Velika Gruda – tri primjerka i Gruda Boljevića – dva primjerka)¹⁹. Upadljivo je da su obje varijante ovog nakita veoma dobro zastupljene u crnogorskim tumulima. To ukazuje da je ovo područje moglo biti centar produkcije tog tipa zlatnog nakita. Osim toga, deset do sada nađenih zlatnih karičica tipa Mala Gruda međusobno su skoro identične, te se dalje može pretpostaviti da sve potiču iz jedne, iste radionice, s ovoga područja.

Keramički lijevak iz Grude Boljevića predstavlja unikatnu formu za koju nam analogije nisu poznate. No, na osnovu karakteristične ornamentike i ovaj nalaz se bez ikakvih rezervi može svrstati u repertoar južnojadranskog tipa Ljubljanske kulture.

Grobni ritual koji je bio primijenjen u Grudi Boljevića veoma je karakterističan i po svoj prilici samosvojan i specifičan. U svakom slučaju, takav obred nije poznat ni kod drugih kneževskih sahrana na području Crne Gore, niti na širem prostoru jadranskog kulturnog kruga kome svi ti grobovi pripadaju. Već nedostatak kamenog sanduka predstavlja neobičnu pojavu u ovom okviru. Dva nivoa dna groba i separatno deponovanje izdvojenih grupa priloga su takođe sasvim neuobičajeni elementi. Pri tom je važno napomenuti da se mogućnost parcijalne sahrane ili sekundarna intervencija na grobu mogu sasvim sigurno isključiti. Na odbacivanje prve mogućnosti upućuju kosti skeleta koje se, mada zbog kiselosti zemlje veoma loše očuvane, nalaze na čitavom prostoru groba. A neporemećen položaj glinenih prolojaka iznad groba je jasan znak da ovdje nije moglo biti nikakvih naknadnih intervencija. Kako pokazuju tragovi izgorele zemlje oko groba, ritual sahranjivanja je otpočeo obrednim čišćenjem i posvećivanjem površine u centralnom dijelu tumula koje je bilo obavljeno vatrom. Nakon toga je izvršena sahrana i otpočelo se s nasipanjem tumula, koje je bilo praćeno polaganjem priloga i odgovarajućim novim obredima.

Luksuzna sjekira i ostali predmeti iz prve grupe nalaza mogu se interpretirati kao lično vlasništvo pokojnika koje ukazuje na mušku osobu visokog ranga. Takvi predmeti se u praistorijskim sahranama redovno prilažu uz pokojnika, ili na širem prostoru groba. Situacija zatečena u Grudi Boljevića je iz tih razloga krajnje neobična. Na osnovu raspoloživih podataka nema mogućnosti za sagledavanje razloga zbog kojih su ti personalni predmeti odvojeni od pokojnika i priloženi izvan groba. No, prema svim okolnostima nalaza, ovaj gest je bio sastavni dio pogrebnog rituala koji je u ovoj humci praktikovan.

Okolnosti nalaza druge grupe predmeta i razlozi za njihovu separaciju izgledaju nešto jasniji. Tri posude iz ove grupe su očigledno bile u upotrebi u ritualu koji je obavljen nakon čina sahrane u centralnom grobu i tokom formiranja nasipa tumula. Bokal i lijevak čine komplet za izlivanje tečne žrtve (libacija), po čemu se izdvajaju kao unikatni nalaz u širem kulturnom okruženju. Treća posuda iz ove grupe, plitka šolja na nozi, pripada standardnom repertoaru crnogorskih kneževskih grobova. Ona je vjerovatno služila kao kadionica u okviru nekog obreda vezanog za ritual okađivanja, npr. za kađenje tamjanom. S obzirom na to da prstenasti otisak na glini koji je nađen

¹⁹ Primas 1996. 76 ff. sl. 6. 1-6. 5; 6. 13. A9-A13.

u okviru prve grupe nalaza u potpunosti odgovara promjeru donjeg otvora slivnika lijevka, može se pretpostaviti da je na tom mjestu bila izlivena tečna žrtva, odnosno da je obred libacije, a vjerovatno i kadenja, bio sastavni dio rituala koji je obavljen prilikom polaganja ličnih predmeta pokojnika u nasipu iznad groba. Poslije obavljanja tog obreda i pri završetku nasipanja tumula ove posude su deponovane u površinskom dijelu nasipa, u središtu humke i direktno iznad centralnog groba. Lijevak je bio ostavljen u uspravnom položaju, a bokal i kadionica su ležali pored njega. To pokazuje da je ritual izlivanja žrtve i obrednog kadenja posvećenog prostora mogao biti i ovdje obavljen, odnosno da je time vjerovatno bio obilježen završetak cjelokupne pogrebne ceremonije i izgradnje humke Gruda Boljevića.

Za razliku od neuobičajenog polaganja personalnih predmeta izvan groba, običaj da se keramičke posude ne stavljaju u sam grob, već bivaju nakon određenog ritualnog obreda deponovane pored ili u okolini groba, dosta često se susreće u jadranskom kulturnom krugu, a naročito u Protocetinskoj i Cetinskoj kulturi²⁰. No, taj ritual nigdje do sada nije bio tako dobro dokumentovan kao što je to slučaj s Grudom Boljevića. Tri posude iz druge grupe nalaza u ovom tumulu čine jedinstvenu cjelinu koja po prvi put empirijski jasno potvrđuje da je tokom obreda sahranjivanja u crnogorskim kneževskim tumulima, a vjerovatno i na širem prostoru istočnojadranskog kulturnog kruga, bio obavljan obred libacije i kadenja.

4. Pitanje apsolutne hronologije

Hronološko određenje nalaza iz Grude Boljevića zasniva se na radiokarbon dataciji skeleta iz centralnog groba koja je dala vrijednosti 3090-3044 BC.²¹ To odgovara ¹⁴C-datumima iz prvobitne humke u Velikoj Grudi koji se kreću u rasponu od 3081 do 2625 BC s težištem na ca. 2950 BC.²² Na osnovu toga uzima se početak 3. milenijuma BC kao vrijeme nastanka crnogorskih kneževskih grobova i, adekvatno tome, kao vrijeme početaka južnoljubljanskog tipa Ljubljanske kulture²³. Time se razdoblje egzistencije ovih tumula i jadranske Ljubljanske kulture u cjelini smješta u vučedolski period. To bi bila nova, radiokarbon hronologija koja, međutim, kolidira sa svim citiranim analogijama i koja se s arheološke tačke gledišta pokazuje vrlo problematičnom. Naime, sva navedena poređenja ukazuju da južnojadranski tip Ljubljanske kulture odgovara postvučedolskom, a ne vučedolskom kulturnom krugu. Postvučedolskom krugu pripadaju i kulture tipa Somogyvár-Vinkovci i Belotić-Bela Crkva, koje se samo svojom početnom fazom vremenski dodiruju s dobom za-

²⁰ Govedarica 1989, 117.

²¹ Guštin 2006, 89. Publikovan je samo datum, bez prateće dokumentacije i podataka o laboratoriji i o metodi kojom je datiranje obavljeno.

²² Primas 1996, 48.

²³ Ebd.: Ista 141 ff; Guštin 2006, 88-89; Maran 1998, 330 nap. 243; Isti 2007, 8. ff; Baković 2010.

vršetka Vučedolske kulture, dok kulturno u potpunosti pripadaju narednom postvučedolskom krugu. Prema aktuelnoj hronologiji, te kulture ne bi mogle biti starije od 2600/2500 BC²⁴. S druge strane, najstarije dokumentovane analogije crnogorskim kneževskim grobovima – zlatne karičice iz R-grobova u Leuci, datirane su u rani FH II-period,²⁵ što odgovara vremenu od 2700 BC. Ta najstarija etapa grčke FH-II kulture mogla bi se, dakle, djelimično preklapati sa zadnjom fazom Vučedola. No, to bi mogle biti samo vremenske paralele, jer FH-II kultura, slično prethodno navedenim balkansko-panonskim kulturama, odgovara postvučedolskom kulturnom krugu²⁶. Imajući ove elemente u vidu, ispostavlja se da visoka datacija crnogorskih kneževskih grobova, koja je izvedena na osnovu radiokarbon-hronologije, nema potvrde u arheološkom materijalu. Ti grobovi i južnojadranska Ljubljanska kultura u cjelini mogli bi se za sada samo grubo datirati u polovinu trećeg milenijuma BC, a najviše od 2700 BC. Bliže hronološko određenje, kao i visoki radiokarbon datumi, zahtijevaju dalje arheološke i apsolutnohronološke potvrde, uz vođenje računa o tzv. "rezervoar-efektu" u kontekstu radiokarbonskog datovanja.

5. Zaključak

Osnovna karakteristika humke Gruda Boljevića i ostalih crnogorskih kneževskih tumula jeste njihova monumentalnost i postojanje bogatih centralnih grobova, zbog kojih su ovi tumuli i podignuti. Na osnovu toga se ove humke izdvajaju kao posebna pojava u svom kulturnom okruženju. Oni su definisani kao "kneževski ili vladarski tumuli"²⁷. Ovi tumuli u cjelini odgovaraju osnovnoj namjeni grobnih humki koje su prvobitno građene kao mjesto sahrane i spomenik visoko rangiranih članova tadašnjih društvenih zajednica i kao simbol "svjetskog brda" na kome se smrtni zemaljski svijet simbolično susreće s božanskim carstvom neba.²⁸ Ta primarna funkcija grobne humke, kao centralnog mjesta koje povezuje praistorijskog čovjeka s njegovim heroiziranim precima i sjedinjuje kratkotrajno ljudsko bivstvovanje s vječnim svijetom neba, proteže se kao fundamentalni element od prve pojave ovog spomenika u stepama sjevernog Ponta tokom 5. milenijuma BC, pa sve

²⁴ Maran 1998, 347 ff.

²⁵ Primas 1996, 136.

²⁶ Up. Maran 1998, 7 ff.; 427; 2007, 8 ff. Na osnovu radiokarbon datuma iz Velike Grude Maran u svojim zadnjim radovima pokazuje sklonost da crnogorske tumule datira u vučedolsko doba. Up. Maran 2007, 8, nap. 35, 36 i Tab. 5. Arheološki materijal u najboljem slučaju dozvoljava djelimičnu vremensku paralelu sa završnom etapom vučedolske kulture.

²⁷ Up. Guštin 2006, 87 ff.; Baković 2010.

²⁸ Govedarica 2010. U vezi s interpretacijama tumula kao praoblika "svjetskog brda" i prethodnika sumerskih zigurata, indijskih brdskih hramova i egipatskih piramida, vidi Rostunov 2007, 14.

do prestanka njihove funkcije²⁹. Spomenici ovog tipa pojavljuju se na području Jadrana u 3. milenijumu BC, pri čemu su crnogorski tumuli, zajedno sa onima iz okvira Protocetinske-kulture, najstariji na tom prostoru. U njihovim monumentalnim nasipima i bogato opremljenim grobovima odslikava se socijalna diferencijacija zajednica ranog bronzanog doba Jadrana, koja podrazumijeva postojanje sloja vodeće aristokratije. Takva koncentracija luksuznih grobova nije konstatovana nigdje drugo osim na prostoru današnje Crne Gore. Značaj ove pojave je višestruk i već time se ovo područje iskazuje kao jedna od ključnih tačaka u socijalnom i kulturnom razvoju jadranske oblasti u vrijeme nastanka jednog novog kulturnoistorijskog razdoblja, tj. na početku ranog bronzanog doba. Sljedeća odgovorajuća pojava su tzv. kraljevski R-grobovi s ostrva Leuke (Sl. 1), s kojima crnogorske kneževske humke pokazuju znatan nivo srodnosti, koja nije samo tipološka, već ima i širi, kulturni i istorijski značaj.

Summary

Findings from the Princely Tomb of Gruda Boljevića in Podgorica, Montenegro

Tumulus of Gruda Boljevići, investigated in 2001 represents the latest find from the group of four nobles tumuli from the period of the early Bronze Age, discovered in Montenegro until now (Fig. 1). Burial mound has the irregular cone form, 24 m in diameter and 1.8 m height (Fig. 2 and 3). In its center primary burial was made in a burial rectangular pit, dimensions 1.1 x 0.85 m. The pit has been partially outlined with a series of small stones and up to 0.6 m dug in the natural soil (Fig. 4, 5), so the depth of the grave reached 2,30-2,40 m, in relation to the highest point of tumulus. A very badly preserved remains of a deceased person who was squatting at his side were discovered in the pit. Other findings were not reported.

Two isolated groups of findings were discovered in the dike of mounds. One group was lying about 0.8 m above the central grave, and the other was also laid almost in the center, but at the surface of the dike, and at a depth of 0.6 m comparing to the highest point of tumuli.

The first group contained the following eight items:

1. An axe of the finely polished greenish granite with a back swaddled blunt ends and blade, as well as with circularly expanded or thickened middle part around the hole for the shaft. At the opening of the shaft there was a cover of golden foil with a circular and cross allocated needled ornaments. There is less

²⁹ Govedarica 2010.

visible damage at one end of the blade (axes dimensions: length 12 cm, diameter hole for the shaft 2.2 cm, Fig. 6).

2. Very corrosive and patinated bronze dagger blade in the form of an elongated triangle with trapezoidal section and rounded on the upper part, where two holes for attaching the handle are visible (length 10 cm, Fig. 7.2).

3. and 4. Two gold rings of thick wire, with rhomboid section, one spiked and other thickened end (diameter 1.3 and 1.9 cm, weight 1.85 and 1.75 g; Fig. 7, 3.4).

5. Pendant in the form of an elongated trapezoid with slightly rounded ends of finely polished red porphyry. Perforation is located on the upper, narrower end (length 7.5 cm, thickness 0.5 cm, Fig. 7.1).

6. The scud of yellowish clay with the ring impression diameter 4.2 cm (Fig. 8); 7 and 8. Two river pebbles approx. size 18 x 15 cm, were lying next to each other, with this group.

Another group of findings consisted of three vessels that were made from purified, fine, but slightly baked clay.

1. Shallow cup with a perforated high foot and handle in a shape of the square expansion on the edge, with two perforations at the outer corners. The vessel is richly decorated with a carved and printed decoration with circular and cross distributed bands on inner and outer side of the vessel (diameter 20 cm, height 6.1 cm, Fig. 9).

2. Conical funnel with a long cylindrical lower part. The entire external surface of funnel is richly decorated with motifs and decorations that match the technique of cups described above (18.2 cm in height; rim 14.1 cm in diameter, bottom 4.2 cm in diameter, Fig. 10).

3. Jug with a high, slightly curved neck, biconic body and narrow flat bottom. Long strip handle extends from the upper part of the body below the rim of the bowl. The rich decorations in the form of vertical and horizontal bands with a carved and printed ornaments that are on the body, and the handle fully corresponds to the system of decorating two other vessels from this group (height 22.5 cm, rim diameter 6.4 cm, Fig. 11). In the Middle Ages tumulus was used as secondary burial place (Fig. 3), so in the surface layer of the dike and mound and in the area around 192 graves the were buried.

Findings from this tumulus fully correspond to those of the other princely graves in the area of Montenegro, and the early Bronze Age culture of the eastern Adriatic area, where all these tumuli belong. What makes this burrow special is the burial ritual which differs in some essential elements from other burials of this area, namely by the lack of burial structures and by separately taking contributions beyond the grave. Luxury axe and other items from the first group of findings can be interpreted as personal property of the deceased, which indicates a high-ranking male. Such objects in prehistoric burials were regularly attached to the deceased, or placed in the wider area of the grave. For these reasons the situation found in the Gruda Boljevića is extremely unusual. Based on the available data there is no possibility of looking for reasons for the practice that personal items were separated from the deceased and attached outside the tomb. However, according to all the circumstances of findings, this gesture was part of burial rituals practiced in this mound.

Circumstances of the second group of subjects as well as the reasons for their separation seem a little clearer. Three vessels from this group were obviously used in a ritual performed after making a burial in the central tomb and during the formation of tumuli embankment. Jug and funnel are making the set for spilling liquid sacrifice (*libatio*), making it to stand out as a unique finding in the wider cultural environment. The third vessel of this group, a shallow cup on the foot belongs to the standard repertoire of Montenegrin princely graves. It was probably used as a censer within ritual ceremony involving incense, eg. fumigation with incense. Since the ring imprint on the scud, from the first group of findings fully matches the findings of the funnel hole diameter, it can be assumed that liquid sacrifice was poured at this place. That is the ritual of *libation*, and probably service of incense, which was an integral part of the ritual performed during the placement of personal items of deceased in the embankment above the tomb. After performing the ceremony and at the end of the tumuli mound making these vessels were deposited on the surface of the dunes, in the center of the mound, directly above the central tomb. Funnel was left in an upright position and the cense bowl laid beside it. This shows that the spill sacrifices ritual and incense ritual of sacred area could be done here, which probably marked the end of the funeral ceremony and constructing mound of Gruda Boljevića.

Literatura

- Baković, M.* 2010, The princely Tumulus Gruda Boljevića, Podgorica, Montenegro, In: Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Cooper and Bronze Ages, Intern. conf. Udine 2008 (u štampi).
- Benac, A.* 1955, Nekoliko prahistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori. GZM, N. S. 10, Sarajevo 1955, 85-90.
- Ciugudean* 1991, Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoita, jud. Alba, PZ 66, 1991, 79-114.
- Govedarica, B.* 1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana. Sarajevo 1989.
- Govedarica, B.* 2006, Finds of the Cetina-type in the western Balkan hinterland and the issue of culture-historical interpretation in the prehistoric archaeology, VAPD 99, Split 2006, 27-41.
- Govedarica, B.* 2010, Die sakrale Symbolik des Kreises: Gedanken zum verborgenen Sinnbild der Hügelbestattungen, u: Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Cooper and Bronze Ages, Intern. conf. Udine 2008 (u štampi).
- Guštin, M.* 2006, The First Rulers Between the Aegean and Adriatic Seas. In: Symbol of God and King, The First European Rulers. Catalogue of the Exhibition, Ed. J. Poklečki Stošić, Zagreb 2006, 87-99.
- Della Casa, Ph.* 1996, Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro), UPA 33, Bonn 1996.
- Maran, J.* 1998, Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen

in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit, UPA 33, Bonn 1998.

Maran, J. 2007. Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millenium BC: The Unfolding of the Mediterranean World. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis and R. Laffineur (eds.), *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27, 3-21.

Parović-Pešikan, M. / Trbuhović, V. 1971. Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, *Starinar N. S.* 22 (1971), Beograd 1971, 129-141.

Primas, M. 1996. Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. Im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext, UPA 32, Bonn 1996.

Постунов В. Л. 2007. Эпоха энеолита – средней бронзы центрального Кавказа. Том III. Опыт реконструкции сакрального пространства ранних курганов Европы и северного Кавказа. Владикавказ 2007.

Saveljić-Bulatović, L. / Lutovac, P. 2003, Zlatno doba Crne Gore, Podgorica 2003.